ADABIYOTSHUNOSLIK

**UDK: 811.161.2:82-31(=998)** **DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss5/a44**

# SHOIR HAYRATIY “SAYOHATNOMA”SINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI VA TADQIQI

# ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ОБЗОР ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПОЭТА ХАЙРАТИ “SAYOKHATNOMA"

# LINGUOCULTURAL ANALYSIS AND REVIEW OF THE WORK OF THE POET HAYRATI "SAYOKHATNOMA"

**[1]Abdullayeva Manzura**
[1]Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

***Annotatsiya***

*Ushbu maqolada "Sayohatnoma" janri haqida ma’lumot beriladi. Shoir Hayratiy "Sayohatnoma" asari lingvopoetik va lingvokulturologik tahlildan o‘tkaziladi. "Sayohatnoma"dagi madaniy so‘zlarning asar matnidagi o‘rni, matndagi ma’no-mohiyati haqida fikr yuritiladi. Madaniy leksik birliklar alohida-alohida ajratilib, tahlilga tortiladi. She’riy satrlar orasidagi mumtoz adabiy so‘zlar sharhlanadi. Maqolada matn tahlil qilishni nazariy masalalari haqida so‘z boradi. Mazkur tadqiqot ishining ahamiyatli tomoni shundaki, Shoir Hayratiy asarlari hali hanuz adabiyotshunoslar va tilshunoslar tomonidan yetarlicha o‘rganilmagan mavzudir.*

***Аннотация***

*В данной статье представлена информация о жанре “Sayokhatnoma”. Проводится лингвопоэтический и лингвокультурологический анализ произведения поэта Хайрати “Sayokhatnoma”. Роль культурных слов, значение их в тексте рассматриваются в работе “Sayokhatnoma”. Культурные лексические единицы выделяются и анализируются отдельно. Определены классические литературные слова между поэтическими строками. В статье рассматриваются теоретические вопросы анализа текста. Важным аспектом данной исследовательской работы является то, что творчество поэта Хайрати до сих пор недостаточно изучено литературоведами и лингвистами.*

***Abstract***

*This article provides information about the " Sayokhatnoma" genre. A linguopoetic and linguocultural analysis of the poet Khayratiy's work " Sayokhatnoma" is carried out. The role of cultural words, the meaning of them in the text are discussed in “Sayokhatnoma”. Cultural lexical units are separated and analyzed one by one. Classical literary words between poetic lines are defined. The article deals with the theoretical issues of text analysis. The important aspect of this research work is that the works of the poet Hayrati are still not sufficiently studied by literary scholars and linguists.*

***Kalit so‘zlar:*** *Matn, She’riy asar, badiiy matn lingvopoyetikasi, badiiy tafakkur, madaniy leksik birlik, lingvokulturologiya, satr, band, sheva, lisoniy belgi, semantika, madaniy axborot, arxetip, mifologemalar.*

***Ключевые слова:*** *текст, поэтическое произведение, лингвопоэтика художественного текста, художественное мышление, культурная лексика, лингвокультурология, строка, клаузула, диалект, языковой знак, семантика, культурологическая информасия, архетип, мифологии.*

***Key words:*** *Text, poetic work, linguopoetics of artistic text, artistic thinking, cultural lexical unit, linguoculturology, line, clause, dialect, linguistic sign, semantics, cultural information, archetype, mythologies.*

## KIRISH

O‘zbek adabiyoti tarixida sayohatnoma janrida asar bitgan ijodkorlar qatorida Umrzoq Hayratiy (1845-1915) nomi bejiz tilga olinmaydi. U “... ko‘p marta Farg‘ona vodiysidagi Qo‘qon, Marg‘ilon, Isfara, Shohimardon, Andijon, O‘sh, Arslonbob va Pochcha Ota kabi shahru qishloqlarga sayohat qilgan va ular haqida chiroyli she’riy asarlar yaratgan. Ularda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridagi hayot manzaralarini muxtasaru mazmundor misralarida ifoda etib ketgan”. [1]

Afsuski, shoir sayohatnomalarining barchasidan tanishish imkoniyatiga ega emasmiz. Hozircha qo‘limizda birgina To‘raqo‘rg‘ondan Pochcha Otaga bo‘lgan sayru sayohati aks ettirilgan asarigina bor, xolos. Qolganlari ham topilib qolsa ajab emas. Eng ahamiyatlisi, yo‘lnoma yo‘sinda yozilgan, har biri besh satrli muxammas tarzidagi 48 banddan iborat asarda tilning lingvopoetik va lingvokulturologik qatlamidan ijodkor mohirona foydalangani yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bundan, uning badiiy tafakkuri yuqori bo‘lganini tilimiz taraqqiyotiga faol hissa qo‘shganini idrok etishimiz mumkin.

## TADQIQOT USULLARI

Maqolada matn tahlil qilishning nazariy masalalari haqida so‘z boradi. Hayratiy “Sayohatnoma”si tahlil va talqin qilinadi. Undagi matn qismlari tavsiflanadi. Biz ushbu maqolamizda sayohatnomadagi madaniy so‘zlarning asar matnidagi o‘rni, matndagi ma’no mohiyati xususida fikr yuritamiz. Chunki: “...badiiy matn ma’nosining tagiga yetish uchun ayni paytda badiiy matnning o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari qonuniyatlarini, shuningdek, matn oid bo‘lgan davr, matn ijodkorining shaxsiyati, qarashlari, u mansub bo‘lgan adabiy oqimning asosiy xususiyatidagi ustuvor milliy-madaniy qoidalar va boshqalarni ham bilish kerak bo‘ladi”.[2]

## NATIJALAR VA MULOHAZALAR

O‘z davrining peshqadam ziyolisi bo‘lmish shoir qadrdonlari bilan o‘lkamizning xushhavo, xushmanzara joylariga charchoq yozib, ziyorat qilish maqsadida yo‘lga chiqar ekan, ko‘zi bilan ko‘rgan, qulog‘i bilan eshitgan, ko‘ngli bilan his etgan holatlarni qalamga oladi. U shunchaki yo‘l kundaligini qoralamaydi, aksincha, inson va jamiyat, inson va tabiat munosabatlari asnosidagi taassurot hamda tuyumlarini qalbidan o‘tkazib, ularga mos so‘zlarni saralab satrlarga saflaydi. Har bandning so‘nggi beshinchi misrasi oxirida takrorlanuvchi “yoh u”ga monand mazmun kashf etish uchun zarur badiiy ifodalarga tayanadi. Boshqacha aytganda, ziynatli so‘zu iboralarni qo‘llaydi. Lingvomadaniy birliklardan foydalanadi.

Ming uch yuz o‘ttiz ikki bo‘lgan **yili hijratni,**
Nisfi mahi sha’bonda nekusida **soatni,**
Ko‘ngillara **haq soldi** tashviqi sayohatni,
Tafriz etibon o‘zga bu yaxshi azimatni,
Tushdik to‘la ul **soat bo hukmi qazo yo hu**. [3]

Sayohatnomaning boshlanish onlaridayoq madaniy leksik birliklar deyarli har satrda mavjud. Badiiy matndan shu ma’noni anglayapmizki, hijriy yil hisobida 332 yilgi sayohat ekan, **yili hijrat** ishorasi esa, bizga melodiy yilni aniqlash imkonini yaratadi. Hijratgacha bo‘lgan 582 yilni ko‘shsak, 1914-yil kelib chiqadi. Ikkinchi satr sha’bon oyi yarmida eng yaxshi vaqtda yo‘lga otlanishganidan voqif etadi. Uchinchi satrdagi ko‘ngillara **haq soldi** degani hech bir harakat allohning irodasisiz ro‘y bermasligiga ishorayu iqrorni ifodalaydi. Beshinchi satrdagi **bo hukmi qazoqda** – ya’ni, allohning hukmi, taqdir tufayli yo‘lga tushilganiga quvonch, olqish, shukrona izhori mavjud. She’rda tarixiylik zamonviylikka uyg‘un holatda, odamning izmu va azmi olam sarvariga bog‘liqligi juda chiroyli e’tiroflarda mujassamlangan. **Soat** so‘zini o‘sha paytda vaqt o‘lchovi, emas, umuman, vaqt ma’nosida qo‘llanganini ko‘ryapmiz. Agar teranroq idroklasak, yillar va asrlar o‘tib, soat so‘zining ma’nosi torayib, madaniy ashyoga aylanganini payqaymiz. Avvalgi mavhum ma’nosi endi aniq vazifa bajaruvchi mato nomi sifatida konkretlik kasb etganini bilib olamiz.

Shoir vaqt qisqa va uzunligini anglatuvchi xalqning turg‘un va o‘zgarmas iboralaridan o‘rinli foydalangan. “To ko‘z **yumib-ochguncha** yetdik Kela soy ichra” deb tasvir keltirsa, oyoq chigilini yozib – **piyoda yurdik** ma’nosida “Yo‘llarda yetib bordik **ham yozai po** yo hu” deya ta’kidlaydi. Aravada manzil sari intilishayotgani bois ibora oldidan **ham** ko‘makchisini qo‘shib qo‘yishi shundan.

Ma’lumki har kanday til yoki dialektda boshka tilga bir so‘z bilan tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar uchraydi. Ular muqobilsiz leksikaga kiradi. Bunday leksik atamalar xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. Masalan, o‘zbekning **palov** atamasi o‘ziga xos milliy taom nomi sanaladi. Va hech bir marosim dasturxonga palov tortilmasdan tugagan hisoblanmaydi. Palovning sinonimi **osh** so‘zi bo‘lib, Hayratiy asosan shu variantini xush ko‘rgan:

“Onlardin olib ruxsat **osh vaqti** Boyastonga” qabilida misra tuzgan. O‘zbeklarning palovi oqshomda damlanadi. Demak, osh vaqti – kechqurun ma’nosini anglatadi.

Tabiiyki, uch do‘st sayru sayohat chog‘ida ko‘p yaxshi odamlarga duch keladi.O‘sha paytda qishloqlar guzaridagi ko‘pchilik to‘planib, dam oladigan, o‘tgan-ketgan qo‘nib o‘tuvchi joylar **do‘kon** atalgan ekan. Keyinchalik, choyxona, ba’zan samovar (ruslar kelgach, og‘zaki nutqda shunday atash urf bo‘lgan)ga aylanib ketgan.

*Seshanba chiqib andin to baldai Kosona,*
*Tush vaqti kelib tushdik bir xush nash’a* ***do‘kona,***
*Rohat yetishib ul dam jismimiz ila jona,*
*Mushkullarimiz go‘yo bo‘ldi badal osona,*
*Yotgan kabi bemori dardiga davo yo hu.*

Shoir do‘stlari bilan qishloqma-qishloq o‘tib Nanoydagi do‘konga ham to‘xtaydi. Endi o‘zbekning mehr-oqibati, mehmonni birinchi galda choy bilan siylashiga alohida urg‘u beradi:

Bir **choy**ni ichib andin masjidga kirib ildam,
**Haq shukrini kelturdik** bu yerda bo‘lib hurram,
Bir mullasi bor erkan kyeldi yugurib ul dam,
Joy qildiyu **choy** damlab berdi biza ul odam,
Farhad yetishib bizga maydon ni aro yo hu.

Ijodkor milliy qadriyatimizni ulug‘lash bilan birga namoz o‘qishdek ibodatni behad chiroyli ibora – **haq shukrini kelturdik** birikmasi orqali – lingvopoetikani lingvokulturologiyaga uyg‘unlashtirib ifodalagan.

Ayniqsa, ziyorat manzili – tog‘ etagidagi soy yoqasida joylashgan Pochcha Ota ta’rifiga madaniy leksik birliklarni yanada ko‘plab qo‘llab, matn ta’sirchanligi hamda ma’nodorligini oshirishga erishgan: “To kirdik o‘shal yo‘lga altofi ilohiydin, **Himmat kamarin belga bog‘lab bo‘la** bo taskin”:

“Mag‘rib tarafi yo‘lning bir katta ajab soyi, **Obi ani kavsardek** yo‘q zarracha yo‘q loyi”; “Lab tashnalarga beshak bu **obi baqo** yo hu”.

Bu satrlardagi mumtoz adabiy so‘zlarni sharhlasak, yanada tushunchamiz yorqinlanadi: **obi ani kavsardek** - suvi jannat suvlaridek; **obi baqo** – boqiylik suvi.

Asar tilining mukammalligini ta’minlovchi yana bir omil – xayoliy, mifologik obrazlardan so‘ng hayotiy, ko‘zga yaqqol ko‘rinib turgan, yorug‘ dunyoga mashhur presyedent nomlar qiyosga tanlanganidir: “Yo‘qdir muning imsoli na **Rumda,** na **Londonda**”.

Shoir o‘z o‘lkasi qiyofasining betakrorligiga tasdiq sifatida ikki dunyoga dovruqli shaharni tilga olib, hatto o‘sha yerda ham bunday jannatona joy yo‘qligini uqtiradi o‘quvchiga.

Yuqoridagi maqtovlari go‘yoki kamdek tag‘in tavsifni davom ettiradi:

**“Farg‘ona**ga ziynatdur, ham zevari **Turkiston,** ta’rifi muning ketgan to **Chinu Xito** yo hu”, - deb yozadi faxr bilan. Qarang, aslida Chinu Xitoni dunyo taniydi-yu, shoir esa o‘quvchini shu taniqli yurtlarga ham o‘z yurti ta’rifi ketganidan shohidlaydi. Shuning uchun shoir madaniy leksikani ma’no-mazmun talqiniga zo‘r mahorat bilan singdirib yuborgan deyishga to‘la haqlimiz.

## XULOSA

“Sayohatnoma” mutolaasini davom ettirgan sari madaniy leksik birliklarni tez-tez uchrataveramiz. Ayniqsa, mifologiyalashtirilgan til birliklari tasavvurimizni tabora tiniqlashtiradi va kengaytiradi. Axir ziyorat inson ko‘nglini poklaydi, ezgu tuyg‘ularga to‘ldiradi, ilohiy zavq baxsh etadi. Shoir Hayratiy xuddi shunday holat ifodasini mifonim vositasida yuqori darajaga ko‘taradi: “Boshlarga solur soya chun **boli Humo** yo hu”, ya’ni bu joyda baxt qushining qanoti boshlarga soya tashlab turgani ta’kidini keltiradi. Yaxshi bilamizki, sharqda afsonaviy Humo qushi - tole, saodat ramzi arxitipi, turg‘un obrazidir.

“Lingvomadaniy birlik lisoniy belgining ma’nosi va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topuvchi semantikasida madaniy axborot yaqqol namoyon bo‘luvchi til birligidir. Jumladan, frazelogizmlar, etalonlar, ramzlar, metaforalar, turg‘un o‘xshatishlar, nutqiy etiketlar urf-odat va marosimga doir so‘zlar, topishmoqlar, milliy realiyalar, arxetiplar, mifologemalar, lakunalar, presedent birliklar”. [4] adabiy-badiiy asar saviyasini ko‘tarib turadi. Uning umrboqiyligini ta’minlaydi. Mazkur sayohatnomada hali yana bir talay tahlilbop o‘rinlar borki, bular navbatdagi maqolamizga asos bo‘lib xizmat qiladi, albatta.

### ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Orifboyev D. Shoir Hayrat To‘raqo‘rg‘oniy. “Mash’al” gazetasi. 1972. №108.4-bet. (Orifboev D. Poet Hayrat To‘raqorg‘oniy. "Mash'al" newspaper. 1972. No. 108. Page 4.)
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn linvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008. 136-137-betlar. Yoldoshev M. Linvopoetics of literary text. Tashkent: Science, 2008. Pages 136-137.)
3. Sodiq Sayhunda saqlanayotgan qo‘lyozma devondan. Keyingi misollar ham shu manbadan keltirilgan. (From the manuscript archive kept in Sodiq Sayhun. The following examples are also from this source.)
4. Xudoyberdiyeva D. Linvokulturologiya terminlarining qisqacha lug‘ati. Toshkent. – Turon zamin ziyo. 2015. 26-bet. (Khudoyberdieva D. A brief glossary of linguistic terms. Tashkent. - Turan is on the ground. 2015. Page 26.)